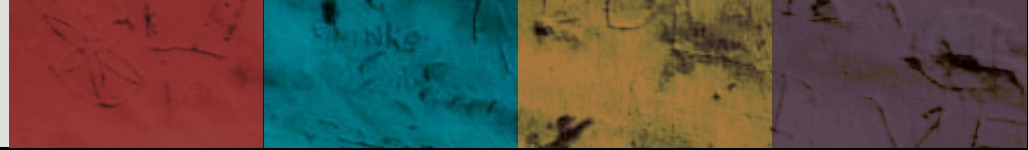

De historische sensatie van
een cellencomplex

De historische sensatie van een cellencomplex

Colofon

Uitgave Haakma Wagenaar & van den Brink

Projectbureau voor restauratie
Mariastraat 13
3511 LN Utrecht

06 54 96 47 18

edbrink@planet.nl

www.gewelfschilderingalkmaar.nl

Edwin van den Brink

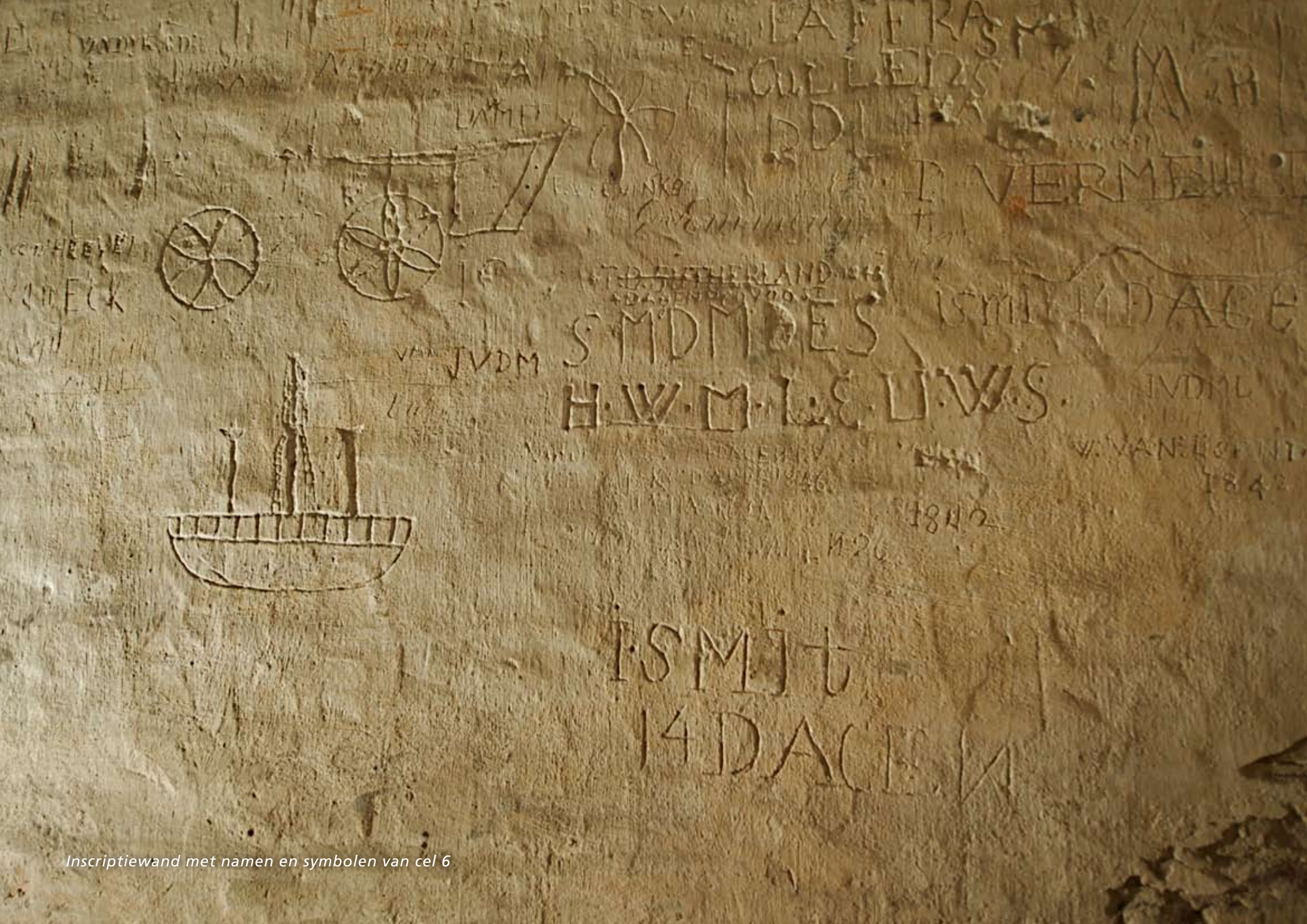
Ontwerp www.debranding.eu

Tekst Addy Schuurman (www.addyschuurman.nl)

Opdrachtgever J.F.J.J. Driessen adviseur Rijksgebouwendienst

Utrecht, januari 2012

Inleiding	5
Kennismaking met de kelder	9
De gangen en het 'verwarmingshok'	11
De cellen	15
Geschiedenis van huis en kelder	21
Het huis	21
De kelder	27
Voorraadkelder	27
Gevangenisellen	28
Leven 'ondergronds'	35
Gevangenen	36
Gevangenisleven	42
Conclusie	51
De kelder in de negentiende eeuw	36
De graffiti	55
Bronnen	57

LAFERS
CALLERS
ED
VERME

TO NETHERLAND
1846

S.M.D.B.E.S.
H.W.M.L.E.U.W.S.

SMIT 14 DAGE

W. VAN DER
1842

1842

SMIT
14 DAGEN

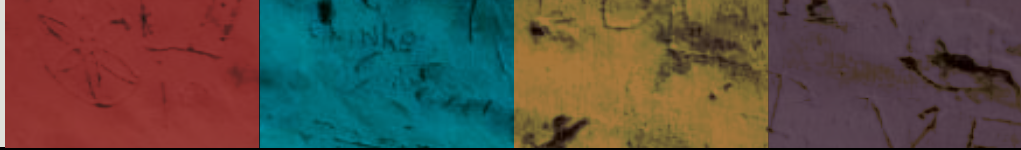
Inscriptiewand met namen en symbolen van cel 6

Het keldercomplex onder het Kantongerecht van Deventer is een zeldzaam voorbeeld van een vroeg-negentiende eeuwse gevangenis. Bijzonder is het feit dat nog zo veel originele onderdelen de tand des tijds hebben doorstaan. Niet alleen de structuur van het complex is nog herkenbaar, maar bijvoorbeeld ook het houtwerk - de deuren, vloeren en kribben - is bijzonder goed bewaard.

Diverse graffiti's over elkaar cel 6

Ronduit spectaculair is de rijkdom aan graffiti. Op de muren en het houtwerk hebben de voormalige bewoners volop tekeningen achtergelaten en namen, data etc. in de muren gekrast. Deze rijkdom aan gave elementen geven de kelder een speciale waarde. Men kan zich makkelijk verplaatsen in de gevangene die hier in de negentiende eeuw opgesloten heeft gezeten. Het is alsof hij het gebouw pas zojuist verlaten heeft.

Stadszicht + beesten boven celdeur cel 6

Enkele jaren geleden is er uitvoerig bouwhistorisch onderzoek verricht naar het Kantongerecht, waarbij ook de keldercellen de aandacht kregen die zij verdienden. Dit rapport bouwt voort op deze studie. Er is vooral getracht om meer te weten te komen over de totstandkoming en het gebruik van de cellen. Voor wat voor gevangenen waren zij bedoeld en wie hebben er werkelijk gevangenen gezeten? En is uit de bronnen af te leiden hoe de ruimtes er in de negentiende eeuw hebben uitgezien?

Dit rapport is gebaseerd op literatuurstudie (waaronder het bouwhistorisch onderzoek), eigen waarnemingen, maar vooral ook archiefonderzoek. Dat laatste verdient enige toelichting. Gewoonlijk hield de cipier een uitgebreide administratie bij van de gevangenispopulatie in de vorm van een bevolkingsregister en een register van signalementen. Bovendien kwamen af en toe inspecteurs de gevangnissen controleren en maakten rapport op. En dan was er nog het bestuur, dat regelmatig bij elkaar kwam om de stand van zaken door te nemen. Helaas is het grootste deel van dit archief verdwenen. Verspreid over diverse overheidsarchieven zijn slechts enkele stukken teruggevonden die handelen over het voormalige Huis van Bewaring in Deventer. Toch kan men op basis hiervan redelijk een beeld scheppen van de geschiedenis van de keldercellen.

Hoe ziet het rapport er nu uit? Allereerst maken we als het ware een wandeling door de kelder anno 2011, waarbij we ruimte voor ruimte doorlopen. Vervolgens wordt de geschiedenis van het huis en de kelder beschreven. En daarna wordt ingezoomd op de negentiende eeuw, toen de kelder als gevangenis fungeerde. Wie zaten er gevangen en hoe was het om in de cellen gevangen te zitten? In de conclusie wordt met behulp van al deze informatie getracht een beeld te scheppen van de negentiende eeuwse toestand. Zodat we een nog beter inzicht krijgen in de kwaliteit van de hedendaagse kelder.

Detail cel 6, huzaar te paard in galop

De huidige kelder bestaat uit acht ruimtes: drie gangen en hallen en vijf kleinere ruimtes, waarvan er vier te herkennen zijn als voormalige cellen. De plattegrond (zie pagina 10) heeft een asymmetrische kruisvorm met de langwerpige ruimtes 01 en 02 als centrale as, terwijl de overige ruimtes als het ware de zij-armen van het kruis vormen.

De muren zijn witgepleisterd, in de centrale as is de onderste helft echter grijs uitgeslagen; in de zij-armen, zowel de gang 03 als de kleine kamertjes 04-08, is de pleisterlaag minder sterk verkleurd. Overal is de pleisterlaag sterk verweerd. De vloeren in de gangen bestaan grotendeels uit rode gebakken plavuizen, terwijl in de vier cellen een vloer ligt van houten planken.

Cel 6

Cel 4 gat in de plavuizenvloer met eronder een gat in de kloostermopvloer

Plattegrond keldercomplex. Bron: A.G. Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*.

De gangen en het 'verwarmingshok'

In de prachtige gang in het Kantongerecht leidt een toegangsdeur naar de kelder. Deze deur heeft een bijzonder kenmerk: "Een aardig detail is een in visueel opzicht enkele deur ter ontsluiting van zowel de gangkast als de kelderingang. Door een verticaal scharnier met zijn twee naar elkaar toe draaiende deuren in één kozijn gevat."¹ De deur is verticaal in twee panelen gezaagd (de kozijnen en drempels zijn nog wel uit één stuk). Het rechter paneel leidt naar een gangkast, waarvan de wanden betegeld zijn met wit-geglazuurde tegeltjes. Het (smallere) linkerpaneel vormt de toegang tot de kelder. Achter de kelderdeur bevindt zich een klein plateau; de muren zijn hier afgewerkt met dezelfde witte wandtegels als in de gangkast.

Een houten trap leidt de bezoeker vervolgens naar beneden, naar een donkere ruimte, op de plattegrond ruimte 01 genoemd. Deze hal (circa 10 x 3 m) bestaat uit twee ongeveer even grote compartimenten (beide 5 m lang, het linker gedeelte is breder dan het rechter deel); zij zijn van elkaar gescheiden door een houten geraamte.

Trap- en gangdeur in panelen verzaagd

---

¹ Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 35.

Ruimte 2 met trap naar walsteeg

Aan het geraamte zijn nog twee verroeste scharnieren van een deur te zien. De functie van het linker gedeelte, vermoedelijk ooit een apart kamertje, is niet helemaal duidelijk. We komen hier nog op terug.

In het verlengde van ruimte 01 ligt de centrale hal, ruimte 02 (circa 10,5 x 3,5 m). De toegang naar deze ruimte bestaat uit een houten kozijn (zonder deurbevestigingen, hoewel er wel een opening voor een slot in het kozijn zichtbaar is) en een afstapje (één trede). Ook deze ruimte bestaat uit twee

delen. Het voorste gedeelte heeft een vloer met rode en zwarte plavuizen; het gewelf is bovendien 0,3 m hoger dan het gewelf in het achterste gedeelte dat een natuurstenen vloer heeft. Aan het einde van het achterste deel bevindt zich rechts een steile, houten trap naar de begane grond. Op deze centrale hal komen ruimte 08 en 07 uit, respectievelijk 'het verwarmingshok' en de cel met deurnummer 9, alsmede ruimte 03, de gang naar de cellen 04 tot en met 06. Deze gang 03 kan met een houten deur worden afgesloten.

Ook de cellengang 03 bestaat uit twee compartimenten, gedeeltelijk van elkaar gescheiden door een dikke, dragende muur (circa 1,30 m breed). Het voorste gedeelte (voor de cel met deurnummer 10) is een kleine ruimte van circa 3,20/3,30 x 2,30 m en bestaat uit één booggewelf. Het achterste gedeelte is ongeveer 4,90 x 3,50/3,70 m en 2,30 m hoog en bestaat uit twee booggewelven, van elkaar gescheiden door een witgepleisterde boog. In deze ruimte

Vitrine met vondsten, ruimte 3

is een vitrine geplaatst met objecten die gevonden zijn onder de houten celvloeren. Te zien zijn onder meer diverse nagels, pijpenkoppen, roodaarden potscherven, dierlijke resten (schedels) van ratten en een hermelijn, etensresten (vleesbotten), enkele tegelscherven met Delfsblauwe afbeeldingen en wat laat achttiende eeuws en vroeg negentiende eeuws kleingeld. En een grote halfvergane sleutel.

Ruimte nummer 08 is een klein kamertje, ongeveer even groot als de cellen. Het heeft echter waarschijnlijk nooit dienst gedaan als cel.² Een (enkele) eikenhouten deur geeft toegang tot de ruimte, waar dezelfde rode plavuizen liggen als elders in de keldergangen. Er is een verwarmingsinstallatie geïnstalleerd; dat kunnen we afleiden aan de fundering, die nog te zien is. Het voormalige kelderlicht is vermaakt tot een doorgang, die via een gemetselde stenen trap uitkomt op straatniveau. Deze toegang diende vermoedelijk voor de aanvoer van de brandstof (steenkolen of aardolie) voor de verwarming.

Ruimte 8, verwarmingshok met trap naar binnenplaats

² Het bouwhistorisch onderzoek (Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 81) stelde dat de ruimte wel als cel is gebruikt, maar op basis van het voor dit rapport verrichte archiefonderzoek is dat niet aannemelijk.

De cellen

Er bevinden zich vier cellen in de kelder, de ruimtes 04, 05, 06 en 07. De toegang tot de cellen bestaat uit een eikenhouten constructie: twee deuren met daartussen een sluis van circa 0,70 m breed. Zowel de gangdeur (de buitenste deur) als de celdeur (de binnenste deur) hebben standaard twee grendels, een slot en een dievenklauw. In de celdeur is daarnaast een observatie- en doorgeefluikje gemonteerd. De gangdeuren zijn genummerd: negen tot en met twaalf. De vloeren in de cellen bestaan uit eikenhouten planken (in cel nr. 06 acht planken) van diverse breedte, maximaal 55 centimeter. Aan de uiteinden waren zij deels vergaan; zij zijn inmiddels gerestaureerd en geconserveerd. Het enige meubilair is een houten ombouw van een krib met een bodem (1,90 x 1,20 m). De ombouw bestaat uit vier planken, aan elkaar verbonden via een half-houtverbinding met nagels. De kribben bevinden zich in meer of minder goede staat; zo is in cel nr. 07 de bodem volledig verdwenen. In de andere cellen is de bodem beter bewaard.

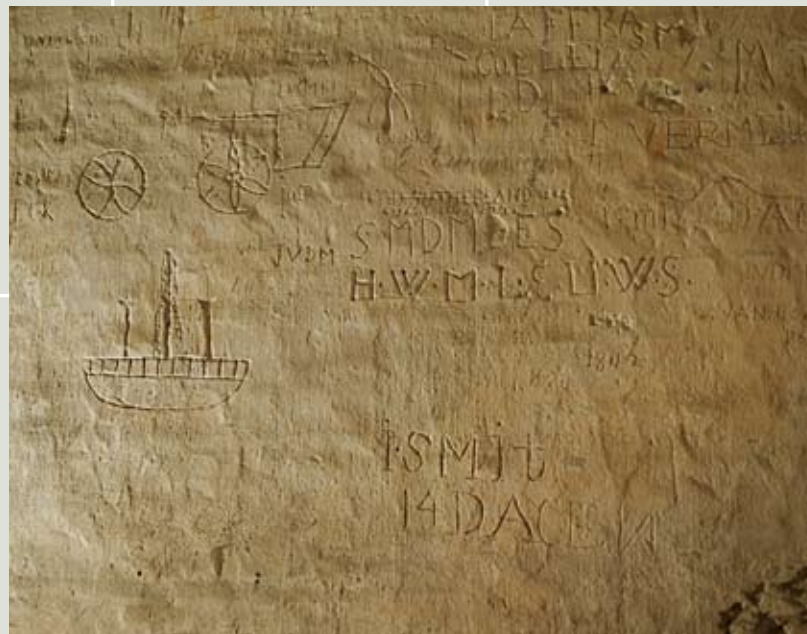
Celdeuren en sluis cel 6

Vloer en brits van cel 7

Cel nr. 07 biedt het meeste comfort, voor zover we daarvan kunnen spreken. De cel is duidelijk hoger dan de andere cellen (bijna 3,0 meter) en wekt daardoor een ruime indruk. Hij is bovendien iets groter (circa 4 x 2,5 m). Bovendien beschikt de cel als enige over een kelderlicht (zie pag 53), voorzien van diefijzers. Dit venster laat daglicht toe, maar biedt geen uitzicht. Daarentegen zijn de cellen 04-06 kleiner. Cel 04 meet bijvoorbeeld 3,50 x 2,70 en is 2,10 m hoog. Bovendien zijn de cellen aardedonker door het ontbreken van een vensterraam. Er is wel een luchtkoker aanwezig, waardoor de cellen niet bedompt of benauwd zijn.

De ruimtes nr 06 en 07 zijn het meest bijzonder vanwege de rijkdom aan sporen die de voormalige kelderbewoners hebben nagelaten: graffiti-avant-la lettre. In cel nr. 07 zijn de muren vol gekrast met figuren, namen, data, etc. In cel nr. 06 zijn er op drie muren en het plafond tekeningen aangebracht en namen en data gekrast.³ Te herkennen zijn onder andere tekeningen van een diligence, verschillende figuren (huzaren?) te voet en te paard, enkele schepen (driemasters), stads- en dorpsgezichten (met molens, boerderijen en enkele gestileerde bomen) en

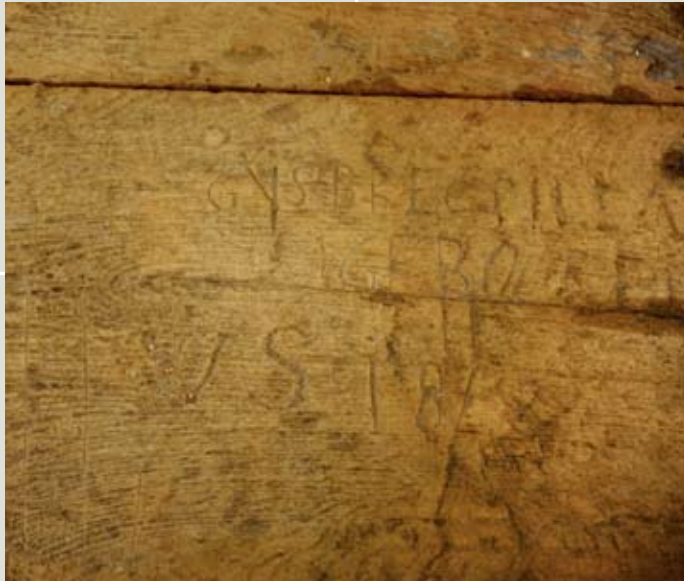
Inscripties cel 7

³ Alleen op de achterwand zijn geen tekeningen te zien.

Cel 6 detail: inscriptiewand

Inscriptie in vloer cel 6

dieren (paarden en eenden). Op het plafond is onder andere een grote zon getekend. Verder is het houtwerk (de vloeren en de kribombouw) bekrast met teksten.

Dit alles is zichtbaar voor de bezoeker dankzij een ingenieuze lichtopstelling, die op drie plaatsen is aangebracht: in de ombouw van de krib, langs de linkermuur en in een opening in de achterwand. De lichtinstallatie kan verschillende kleuren naar voren halen en daardoor diverse sensaties oproepen.

Huzaar te paart cel 6

Driemaster cel 6

Naast een simulatie van daglicht in diverse sterkten (zodat zelfs de werking van wolken kan worden gesimuleerd), kunnen ook de donkere of rode tinten op de muren naar al naar behoeven worden benadrukt, waardoor de verschillende muurschilderingen meer of minder zichtbaar oplichten.

Deze graffiti's wekken als het ware de negentiende eeuwse gevangenen weer tot leven. Als de afbeeldingen niet zo duidelijk negentiende eeuws waren geweest, was het alsof de tekenaars kort geleden uit hun gevangenschap waren ontslagen.

Cel 6 met kunstmatige daglicht toetreding

Museale verlichting cel 6

De gevangencellen vormen slechts een kleine schakel in een lange en niet altijd even duidelijke geschiedenis van het gebouw. Voor de eerste eeuwen zijn er weinig vaststaande gegevens; vermoedens en speculaties kleuren het verhaal. Vanaf de achttiende eeuw is echter dankzij het archiefonderzoek de geschiedenis van het huis en de kelder in grote lijnen bekend.

Het huis

Het bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat het huis en een deel van de kelder veel ouder zijn dan de cellen. De ligging aan de Brink, het economische en politieke hart van Deventer sinds de late Middeleeuwen, doet vermoeden dat al zeker sinds de twaalfde eeuw mensen op de plaats van het huis woonden. Ongetwijfeld aanvankelijk in een houten huis, met uiteraard wel een gemetselde haardstede en mogelijk stenen zijmuren. Wanneer het gehele huis in steen is gebouwd – dus ook de voorgevel – is niet bekend. Na grote stadsbranden formuleerde het stadsbestuur dikwijls strenge bouwvoorschriften die voorzagen in gebruik van bakstenen bouwmaterialen in plaats van hout, stro en riet. Hiermee hoopte men de brandveiligheid in de stad te verbeteren. Maar stenen en dakpannen waren duur, zodat de bouwvoorschriften na verloop van tijd – wanneer de herinnering aan de brand begon te vervagen – minder streng werden nageleefd. Vanwege woningnood en economische rentabiliteit werd dan het gebruik van goedkopere en brandbare materialen weer oogluikend toegestaan.

De huidige voorgevel dateert van circa 1630, toen twee huizen werden samengevoegd. Sindsdien maakt het pand de indruk van een rijk koopmanshuis. Het interieur van het huis is in 1726 ingrijpend gewijzigd naar de mode van die dagen. Het was toen juist gekocht door Arnold Bouwer (+1737), een telg uit een Deventer geslacht van rechtsgeleerden. Minstens vier generaties Bouwer waren gepromoveerd jurist.

Voorgevel kantongerecht

de Raad van State. Het huis behoorde dus toe aan een familie uit de lokale elite. Uit een boedelbeschrijving van de nalatenschap van Hendrik Frederik Bouwer weten we dat de familie zeer vermogend was.⁶

Bovendien oefenden zij in het Deventer stadsbestuur hoge functies uit; diverse telgen waren schepen en burgemeester.⁴ Tot 1804 bleef het huis in bezit van de familie; na Arnold Bouwer werd het bewoond door zijn zoon Hendrik Frederik Bouwer (1730-1780) en vervolgens door diens zoon Arnold Hendrik van Markel Bouwer.⁵ Arnold Hendrik van Markel Bouwer (1771-1826) zou uiteindelijk in Den Haag zijn carrière bekronen. Hij werd lid (van 1815-1826) en voorzitter (1819-1820) van de Tweede Kamer en lid van

⁴ Stadsarchief Deventer (in het vervolg SAD), nr. 1285 Archief van de familie Van Suchtelen, inv.nr. 34 Handschrift 'Genealogische aantekeningen getrokken uit de genealogie van de familien van Van Markel, Bouwer, & Van Suchtelen van wijlen den Heere Alexander van Suchtelen, overleden den 20 October 1804, Eerste Deel', ca. 19^e eeuw. Een genealogie van de familie is ook te vinden op: http://members.upc.nl/i.wiersma6/voorouder_gerhard_bouwer.html. Zie ook: Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 11-12.

⁵ De toevoeging Van Markel verwijst naar de grootmoeder, de vrouw van Arnold Bouwer, Geertruid van Markel genaamd.

⁶ SAD, nr. 0722 Rechterlijk archief Deventer, inv.nr. 144f Boedelinventarissen opgemaakt ten behoeve van minder jarigen tot constatering van hun ouderlijk goed, overgelegd aan straatschepenen van de Bergstraat, 1778-1799, fol. 115-314. Hendrik Frederik Bouwer liet bij zijn dood in 1780 (en niet in 1788, zoals in veel moderne genealogieën abusievelijk staat), een minderjarige zoon en dochter na. Dat is de reden waarom men een boedelinventaris liet opmaken.

Zo was Hendrik Frederik eigenaar van het kasteel 't Joppe bij het gelijknamige buurtschap en leenheer van huis en havezate Dorth, tussen Bathmen en Gorssel. Afgeleid hiervan had hij ook rechten op het benoemen van diverse (dorps-)functionarissen. Verder bezat hij onder meer aandelen in een bedrijfscomplex rond een watermolen, meer dan 25 boerderijen en circa dertig percelen grond, verspreid over de wijde omtrek van Deventer. Daarnaast was hij eigenaar van waardepapieren, waaronder 131 obligaties. De familie kon van deze bezittingen makkelijk rentenieren en er bovendien een luxe huishouden op na houden. De boedelinventaris (in totaal 198 folio) bestond uit een eindeloze reeks goederen, waaronder een enorme verzameling meubels, kleren, porselein, glaswerk en keukengerie. Maar ook een rijke verzameling juridische werken en stedenboeken, natuurkundige instrumenten (onder andere twee telescopen en een microscoop), meer dan dertig schilderijen (Hendrik Frederik had bij zijn leven opdracht gegeven tot de vervaardiging van een portret van hemzelf en zijn echtgenote) en veertig ingelijste landkaarten.

Op 15 december 1804 verkocht Arnold Hendrik van Markel Bouwer echter het huis aan de Brink, voor een som van *f* 19.000. Het stadsbestuur en de provincie (het Departementaal bestuur) betaalden ieder ongeveer de helft van dit bedrag.⁷ Wat was het geval? In 1802 was het Departementaal Gerechtshof van Overijssel opgericht als hoogste juridische instelling in de provincie. Hier werden onder meer zware misdaden berecht. Klaarblijkelijk was men niet tevreden met de oorspronkelijke huisvesting want kort na de

---

⁷ SAD, nr. 0692 Stad Deventer, periode Franse Tijd, Gemeentebestuur Deventer 1795-1813, inv.nr. 294 Akte waarbij de Commissie van Financiën erkent voor het Departementaal Bestuur van Overijssel gekocht te hebben van Mr. A.H. van Markel Bouwer een erf, huis en stal gelegen aan de Brink, samen met een huisje en stal in de Walstraat, thans verhuurd aan I. Sikkink, 1804, met een lijst van goederen in gebruik bij het gerechtshof en toebehorende aan de stad Deventer 1806.

installatie ging men op zoek naar een nieuw onderkomen. Men vond dat in het huis aan de Brink met de achterliggende percelen aan de Walstraat. De stadsarchitect van Kampen, Abraham Martinus Sorg (1738-1825), diende op 25 juni 1804 een plan in voor de verbouwing. In het huis aan de Brink zou het Gerechtshof worden ondergebracht met in de kelder 'vier crimineele gevangnissen'. In de Walstraat zou de bestaande bebouwing (waaronder het achterste deel van het koetshuis en de paardestal) worden gesloopt en op de opvallende plaatsen zouden o.a. een nieuwe gevangenis, een kleine tweekamerwoning voor de cipier en een onderkomen voor de deurwaarder verrijzen. Zoals hiervoor vermeld, werd een half jaar later de koop bezegeld; op 4 januari 1805 leverde Sorg de bestektekeningen af en kon het werk aanbesteed worden. In de loop van dat jaar is het uitgevoerd onder toezicht van de zoon van de architect, J.J. Sorg, die als opzichter fungeerde.⁸

Het huis zou slechts zes jaar als Departementaal Hof fungeren. In 1811 – Nederland was inmiddels aan het Napoleontische Rijk toegevoegd en onderdeel van Frankrijk – werden de Franse codes in Nederland ingevoerd en werd de hele rechtspraak gereorganiseerd. In elk departement (provincie) werd een Hof van Assises ingesteld, met daaronder een aantal Rechtbanken van eerste aanleg of instantie, met daar weer onder een aantal Vrederechten. De reorganisatie had ook voor Deventer gevolgen. Het Departementaal Hof verhuisde naar Zwolle. In het pand aan de Brink werden een Rechtbank van eerste aanleg (in de archiefstukken uit die tijd spreekt men van 'eerste instantie') en een Vrederecht gevestigd.⁹

⁸ Historisch Centrum Overijssel (in het vervolg HCO), nr. 3.1 Archieven van de staten van Overijssel en de op hen volgende colleges, inv.nr. 6060 Ingekomen stukken van algemene aard. De bij de stukken behorende bouwtekeningen zijn bij de inventarisatie van dit archief in 1986 uit het archief verwijderd en aan de kaartencollectie toegevoegd. Helaas is hier iets fout gegaan. De in het archief vermelde nummers (2072-2074 en 2074a) bevatten weliswaar oude bouwtekeningen, maar niet van het huidige Kantongerecht.

⁹ HCO, nr. 22 Onderprefect van Deventer, inv.nr. 436 Stukken betreffende de installatie van de Rechtbank van eerste aanleg en de vrederechten in het arrondissement Deventer.

Beide juridische instellingen behandelden geschillen tussen burgers en berechttten overtredingen en kleine misdaden ('wanbedrijven'). Wie het archief van de beide juridische instellingen doorbladert en de behandelde zaken bekijkt, krijgt een inkijkje in het dagelijks leven van Deventer en omstreken. Buren- en familieruzies liepen uit de hand en leidde tot scheldpartijen en mishandelingen, een gezellig avondje stappen ontaardde in burengerucht en dronkemansgebral. Daarnaast waren er rechtszaken over honden die los op straat liepen en overlast bezorgden. En tegen de huiseigenaar die zijn kozijn aan het vervangen was en tijdens de werkzaamheden de straat blokkeerde. Of tegen de rondreizende armoedzaaier die betrap werd terwijl hij de mensen probeerde te verleiden tot een 'hazardspel' om ze een paar centen uit hun zak te troggelen. De meeste van dergelijke overtredingen werden met een geldstraf afgehandeld, sommigen leidden echter tot een paar dagen brommen in de gevangenis.¹⁰

Na opnieuw een hervorming van de rechterlijke organisatie in 1838 heten deze instellingen respectievelijk Arrondissementsrechtbank en Kantongerecht. In 1877 werd echter de Arrondissementsrechtbank verplaatst naar Zutphen en bleef alleen het Kantongerecht op de Brink zitting houden. Nadien heeft - voor kortere of langere perioden - het gerecht het pand gedeeld met andere overheidsdiensten zoals het kadaster en onderdelen van de belastingdienst. Tot op de dag van vandaag is echter het Kantongerecht de hoofdgebruiker van het gebouw.¹¹

---

¹⁰ HCO, nr. 94 Archief van de Vredegerechten, Vredegerecht Deventer, inv.nr. 26 Politie-vonnissen 1811-1838.

¹¹ Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 9-10.

Strijklicht vanuit luchtkoker cel 7

De kelder

Hoewel men de nodige voorbehouden moet maken, is er bij het bouwhistorisch onderzoek veel duidelijk geworden over de totstandkoming van het keldercomplex onder het Kantongerecht. De kelder dateert uit de tijd dat het pand nog een woonfunctie had. Zijn geschiedenis kan daarom in twee perioden worden onderscheiden: de periode waarin de kelder diende als opslagplaats (tot 1804) en de periode waarin de kelder een gevangenisfunctie vervulde (1805-1905).

Voorraadkelder

Anno 1804 bestond de kelder vermoedelijk alleen nog maar uit ruimte 01 en de helft van ruimte 02. Onderzoek van de bakstenen muren wees ruimte 01 aan als het oudste gedeelte. Deze dateerde vermoedelijk uit de zestiende eeuw. In het verlengde daarvan werd het voorste gedeelte van ruimte 02 aangelegd; wanneer is niet helemaal duidelijk maar in ieder geval in de zeventiende of achttiende eeuw. Het achterste gedeelte van ruimte 02 dateert uit de negentiende eeuw.¹²

Waarvoor deze kelder diende staat niet helemaal vast, maar gezien de afmetingen is het aannemelijk dat deze voornamelijk voor huishoudelijk gebruik bedoeld was. Tot nu toe is er niets gevonden waaruit blijkt dat er ooit handelsgoederen zijn opgeslagen, hoewel dat zeker niet onmogelijk is. Het ligt immers voor de hand dat in de zestiende of zeventiende eeuw het huis in bezit was van kooplieden. Zoals we hebben gezien werd het huis in de achttiende eeuw bewoond door de familie Bouwer, toentertijd een rijke regentenfamilie van rechtsgeleerden die zich niet met handel bezighield, maar rentenierde van de opbrengsten uit

---

¹² Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 71 en 73.

het onroerendgoedbezit. De eerdergenoemde boedelbeschrijving geeft geen uitsluitel wat er precies in de kelder lag, maar aannemelijk is dat deze voor de opslag van huishoudelijke artikelen diende: van potten en pannen tot bederfelijke waren, zoals zuivelartikelen, meel, vlees, groenten en aardappelen – in de achttiende eeuw lange tijd nog een luxeproduct; pas aan het eind van de eeuw werd dit volksvoedsel.

Gevangenisellen

Wie heden ten dage in de kelder afdaald, zal deze niet meteen als een voorraadkelder herkennen. Daarvoor heeft de gevangenisfunctie die de kelder na 1804 kreeg te zeer zijn stempel gedrukt.

De kelder was bij uitstek geschikt voor het onderbrengen van gevangenen. De massief dikke muren, op sommige plaatsen zeker 0,5 meter dik, ontmoedigen al bij voorbaat elke uitbraakpoging.

Verder maakt de kelder (zo leeg als deze tegenwoordig is) een ruime indruk; de hoogte bedraagt overal circa 2,30 m, zodat mensen van gemiddelde lengte nergens hun hoofd dreigen te stoten en moeten bukken. Bovendien heeft de kelder een aangenaam klimaat; het is nergens bedompt of vochtig. Minder geschikt voor een langdurig verblijf is deze tegenwoordig door het ontbreken van daglicht. De ruimte is aardedonker wanneer de elektrische verlichting is uitgeschakeld. Zoals reeds vermeld is er alleen in cel nummer 07 een klein venster, waardoor enig daglicht kan doordringen. Vroeger was er echter meer licht. Er zijn op diverse plaatsen sporen van kelderlichten die zijn dichtgemetseld. En in het bouwplan van architect Sorg uit 1804 is zelfs expliciet sprake van “vier crimineele gevangnissen met behoorlijke lichten.”¹³

¹³ Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 71, 73 en 77. HCO, nr. 3.1 Archieven van de staten van Overijssel en de op hen volgende colleges, inv.nr. 6060 Ingekomen stukken van algemene aard.

Anno 1805 heeft het keldercomplex dus zijn huidige vorm gekregen: het complex is toen uitgebreid met de vier cellen, de extra gang (ruimte 03), het 'verwarmingshok' (ruimte 08) en de uitbreiding van de centrale hal.¹⁴ Waarschijnlijk werden toen zowel de entreehal als de (verlengde) centrale hal in twee compartimenten verdeeld, van elkaar gescheiden door een houten wandje. In de entreehal is hiervan nog een geraamte over dat uit de negentiende eeuw dateert, in de centrale hal resteren op de natuurstenen vloer sporen van twee paalgaten, mogelijk bedoeld om deze verdwenen wand te dragen).¹⁵ De vloeren in de oorspronkelijke voorraadkelder bestaat uit rode en zwarte plavuizen en zouden dus nog origineel (ouder dan 1805) kunnen zijn. In 1805 zijn in de nieuwe gang en het 'verwarmingshok' rode plavuizen gelegd. Daarnaast is het houtwerk aangebracht, dat wil zeggen de houten kozijnen, de deuren en de sluisen. Ook de houten celvloeren en de kribben dateren

Klampdeur met spijkerpatroon en grendel cel 6

¹⁴ Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 73, 77 en 79.

¹⁵ Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 71 en 73.

Buitenkant celdeur cel 6 met oude nummering

hoogstwaarschijnlijk uit het begin van de negentiende eeuw. Ten slotte hebben de vier celdeuren nog hun originele nummering, die oploopt van 9 tot en met 12.¹⁶ De cellen 1 tot en met 8 moest men zoeken in de gevangenis in de Walstraat. Dat gebouw telde volgens de plannen twee verdiepingen, "hebbende beneden agt crimineele gevangnissen en boven drie gijzelkamers."¹⁷

Rest nog de verbouwing van de toegang tot de cellen. Vermoedelijk was voor 1805 de ingang naar de kelder elders in de ruimte 01. Schuin tegenover de huidige trap is nog een latei te zien en een dichtgemetseld.¹⁸ Mogelijk is hier een verbinding geweest tussen de kelder en de keuken op de begane grond. De kelder werd immers in de achttiende eeuw vooral door het keukenpersoneel gebruikt. Bij de bouw van de gevangenis cellen in 1805 zocht men naar een nieuwe ingang die zo dicht mogelijk uitkwam bij de zittingzaal. De gevangenen konden dan in enkele stappen bij de rechter worden voorgeleid en hoefden niet door het hele gebouw gevoerd. Daarom heeft men de oude ingang dichtgemetseld en vervangen door de huidige ingang.¹⁹

---

16 9 = ruimte 07, 10 = ruimte 04, 11 = ruimte 05, 12 = ruimte 06.

17 HCO, nr. 3.1 Archieven van de staten van Overijssel en de op hen volgende colleges, inv.nr. 6060 Ingekomen stukken van algemene aard.

18 Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht*, p. 71.

19 Een indicatie voor deze theorie is ook dat de huidige houten trap volgens het bouwhistorisch onderzoek negentiende eeuws is.

Entree kantongerecht

Verzaagde deur naar cellen en trapkast

Voor de nieuwe ingang maakte men gebruik van een reeds bestaande deur en kastruimte. Deze deur sluit qua stijl en maatvoering aan bij de overige deuren in de gang en dateert dus vermoedelijk uit de tijd van de verbouwing rond 1726 door Arnold Bouwer. Merkwaardig is echter dat men in 1805 ervoor gekozen heeft om de deur doormidden te zagen, op deze wijze een nieuwe ingang te creëren naar de kelder en de kast toch te handhaven. Waarom heeft men niet de hele gangkast aan de nieuwe toegang opgeofferd, dat was toch veel makkelijker geweest? Het antwoord op deze vraag heeft 567 568 mogelijk twee aspecten: een veiligheidsaspect en een sociaal-psychologisch motief. Door de kast gedeeltelijk te handhaven is de toegang vanuit de kelder zeer smal. Er kan maar één persoon tegelijk door de deur en dat beperkt de

bewegingsvrijheid van de gebruiker van de trap; de gedetineerde die vanuit de kelder omhoog werd gebracht was dus makkelijker te beheersen dan in geval van een bredere toegang. Bovendien had de huidige smalle toegang een psychologisch effect: het benadrukte de nietigheid van de gevangene. Wie van de kelder met zijn sobere inrichting en het donkere en smalle trapgat in de prachtige centrale hal belandde, kwam in een totaal andere wereld terecht, waar de gevangene alleen maar geïmponeerd kon zijn door de almacht en pracht van de rechterlijke macht.²⁰ Datzelfde gold ook voor de omgekeerde weg. De arrestant die vanuit de zittingzaal weer naar beneden werd geleid, moest het gevoel bekruipen weer in een onderaards hol te worden opgesloten, ver weg van de normale samenleving. Achter de gangdeur begon het gevangenisleven.

---

²⁰ Zie voor dergelijke mechanismen in de rechtspraak: J. Donzelot, *La police des familles* (Paris 1977).

CE OUD LICHTENVELDT EEN DAGEN NACT OP TOK
4 DAGE PLAVOOST WATER BRUOD

Tekst cel 7 Lichtenveldt een dag en nacht op 1 ok 4 dage water brood

Het plan van architect Sorg uit juni 1804 ging uit van twaalf cellen en drie gijzelkamers, verdeeld over twee locaties. "Vervolgens zijn in de kelders onder het lokaal van 't Hof vier crimineele gevangnissen met behoorlijke lichten geteekend. Eindelijk op de groote plaats, een van rondsom geheel vrij staand gevangenhuis getekend, zijnde van voren twee en van agteren een etage hoog, hebbende beneeden agt crimineele gevangnissen en boven drie gijzelkamers."²¹

Tijdens de periode dat de gevangenis onderdeel uitmaakte van het Departementaal Gerechtshof (1805-1811) werden er – voor zover was af te leiden uit de brokjes archiefstukken²² – drie categorieën gevangenen opgesloten. Ten eerste arrestanten die moesten voorkomen bij het hof. Ten tweede de kortgestraften met een detentie van een enkele dag tot hooguit enkele weken of maanden; zij zaten hun hele straf uit in de cellen in Deventer. Ten derde de langgestraften, langer dan een jaar. Deze verbleven hooguit enkele weken in Deventer in afwachting van hun transport naar het Provinciaal Tuchtuis te Zwolle, waar zij de rest van hun straf moesten uitzitten. Een voorbeeld is het echtpaar (?) Grade en Aaltje Kesenbarg, die op 5 juni 1811 werden vastgezet, Aaltje in cel 11 in de kelder, Grade in cel 4 in de Walstraat. Zij werden op 10 september 1811 naar Zwolle overgebracht. De gevangenen, die in de celmuren '14 dagen' krasten behoorden vermoedelijk tot de tweede of derde categorie.

---

²¹ HCO, nr. 3.1 Archieven van de staten van Overijssel en de op hen volgende colleges, inv.nr. 6060 Ingekomen stukken van algemene aard.

²² HCO, nr. 22 Onderprefect van Deventer, inv.nr. 745 Rekeningen van het Huis van Bewaring te Deventer. Idem, inv. nrs. 747-748 Lijst en staten van aantallen gevangen in de gevangenis en de gijzelkamers te Deventer, opgesteld door de cipier. Idem, inv.nrs. 751-753 Staten van het verloop in de gevangenis van de politie en het huis van Bewaring te Deventer.

Na 1811 veranderde de gevangenispopulatie. De gevangenis aan de Walstraat diende sindsdien als 'Huis van Arrest'. Hier werden verdachten van *misdaden* voor en tijdens hun rechtszaak 'in hechtenis gehouden'. De keldercellen daarentegen werden als zogenaamd 'Politiehuus' of 'Huis van Bewaring' aangeduid. Deze waren bestemd voor verhoor van 'in verzekering gestelden' en voor het opnemen van kortgestraften die waren veroordeeld door de vrederechters wegens *overtredingen* (zij hadden dus geen misdaad begaan!). De duur van de detentie bedroeg maximaal vijf dagen. Verder werden hier ook passanten (we zouden nu zeggen: illegale vreemdelingen) opgesloten. Voor mensen die hun schulden niet konden betalen en daarom in gijzeling werden gehouden, waren in de Walstraat drie aparte ruimtes.

Zowel de gevangenis aan de Walstraat als de keldercellen werden in 1905 buiten gebruik gesteld. De gevangenis in de Walstraat werd echter na de bevrijding in 1945 korte tijd gebruikt om vrouwelijke leden van de NSB vast te zetten. Sindsdien staat het gebouw in de volksmond bekend als 'de Vrouwengevangenis'.

Gevangenen

Uit de bewaard gebleven bevolkings - en signalementsregisters weten we wie er van 1886 tot 1905 in het 'Huis van Bewaring' gevangen hebben gezeten. We kennen hun naam, woon- en geboorteplaats, beroep, leeftijd, hun signalement, et cetera. Ook werd in de registers genoteerd welke overtreding zij hadden begaan en het aantal dagen van hun straf. (foto van de registers in apart wordbestand) Een kleine steekproef van honderd gevangenen, die in het voorjaar van 1886 opgesloten waren, wees uit dat de meesten zich hadden bezondigd aan het bezorgen van overlast: vooral aan dronkenschap en ook aan burengerucht. Daarnaast was een belangrijke categorie overtredingen verbonden aan de 'zwarte agrarische economie' van die dagen: stropen, vissen zonder vergunning en hout sprokkelen ('diefstal van dood hout'). Geen

Regi- ter N ^o	Voornamen en Namen.	Beroep. — voor Militairen: Rang.	Plaats en dagteek- ning van ge- boorte.	Woonplaats — voor Militairen: Corps.	Datum van opne- ming in het gesticht	Dagteekening der on- herroepelijk geworden voorbodding en Recht- terlijk College of Kant- tingerecht hetwelk die voorbodding heeft uit- gesproken. <i>Four vestige- menten wegens waag- drag en geysselde ge- tegen (art. 61 Strafr.)</i> het bevel van de Recht- bank.	Omschrijving der Overtreding of reden voor de Vastzetting.	Oygelegte straf: a. Hechtenis. b. Detentie. c. Vervangende hechtenis. d. Vervangende detentie. <i>Four vastzettingen:</i> — Duur der vastzetting.	Dagteekening waar- op de Straf of Vastzetting:	
									ingaat.	eindigt.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
65	~~Jacobus~~ Buspink		Deventer 24 Dez ^r 1834		14 November 1867 23 Feb 1868 Deventer	Hantongerecht Deventer	Dronkenschap Hechtenis	e. Drie dagen	23 Feb 1868	2 1868
66	~~Lendrecht~~ Lind		Deventer 24 1865		14 November 1867 23 Feb 1868 Deventer	Hantongerecht Deventer	Dronkenschap Hechtenis	e. Drie dagen	23 Feb 1868	2 1868

Het 'bevolkings- en signalementsregister' van twee gevangenen, 1888

Bron: Historisch Centrum Overijssel, nr. 127 Archief van de Strafinrichtingen in de provincie Overijssel, inv.nrs. 182 Bevolkings - en signalementsregisters van mannen en vrouwen in het Huis van Bewaring, m.u.v. de voorlopig aangehoudenenen (Registers "B"), 1888 jan. 20 (1) - 1890 nov. 10 (714)

Leven 'ondergronds'

Byzondere Renseignements.	Signalement.
22	23
Geslacht <i>Mannelyk</i> Vader <i>Schumann</i> Moeder <i>Lugetina Killebunt</i> Nationaliteit <i>Nederlands</i> Burgerlijke Staat <i>ongekend</i> Godsdienstige gezindte <i>Protestant</i> Lager onderwijs genoten <i>neen</i> Ouderdom (bij opnemng) <i>53</i> Gedrag in het gesticht. <i>goed</i>	Lengte <i>16</i> Haar <i>grijs</i> Wenkbrauwen <i>53</i> Voorhoofd <i>hoog</i> Oogen <i>grijs</i> Neus <i>grijs</i> Mond <i>grijs</i> Kin <i>ruw</i> Baard <i>ruw</i> Aangezicht <i>ruw</i> Kleur <i>grijs</i> Gewone taal <i>53</i> Byzondere teekenen <i>handteekening</i> <i>X</i>
Geslacht <i>Mannelyk</i> Vader <i>Jan Paph</i> Moeder <i>Geertruy Pabst</i> Nationaliteit <i>Nederlands</i> Burgerlijke Staat <i>ongekend</i> Godsdienstige gezindte <i>R.C.</i> Lager onderwijs genoten <i>neen</i> Ouderdom (bij opnemng) <i>22</i> Gedrag in het gesticht. <i>goed</i>	Lengte <i>178</i> Haar <i>bruin</i> Wenkbrauwen <i>53</i> Voorhoofd <i>gewoon</i> Oogen <i>bruin</i> Neus <i>stomp</i> Mond <i>gewoon</i> Kin <i>ruw</i> Baard Aangezicht <i>ruw</i> Kleur <i>grijs</i> Gewone taal <i>53</i> Byzondere teekenen <i>handteekening</i> <i>6</i>

zware misdaden dus, maar overtredingen die tegenwoordig voornamelijk met een boete worden afgehandeld. In de negentiende eeuw werd men echter voor deze en andere overtredingen een tot vijf dagen gevangen gezet.

De indruk bestaat dat het aantal gevangenen door het jaar heen sterk schommelde. In februari 1813 waren er dagen, dat er slechts één gevangene opgesloten zat (in zowel de Walstraat als de keldercellen), in september 1813 (de kermismaand) waren er dagen met 21 gevangenen (voor 12 cellen en 3 gijzelingskamers). Regelmatig zaten er dus meerdere mensen op één cel. In het voorjaar van 1886 waren er in de vier keldercellen gemiddeld drie gevangenen. Ook toen zullen er dus ongetwijfeld dagen zijn geweest waarop er meer gevangenen op één cel zaten. De breedte van de krib (1,20 m) was er op berekend.

Reden van detentie van 100 gevangenen in het Huis van Bewaring te Deventer (maart-mei 1886)

overtreding der wet op het vissen	5	
overtreding der wet op het jagen	16	
ongeoorloofde weierij	3	
diefstal van hout/gras	7	
'stelen uit de natuur'		31

(nachtelijk) burengerucht	12	
maken van buitengewoon geraas	6	
openbare dronkenschap	28	
wateren op de openbare straat	1	
'overlast veroorzaken'		47

paard laten loslopen/onbeheerd laten staan	2	
niet muilbanden van de hond	6	
'overtredingen m.b.t. huisdieren'		8

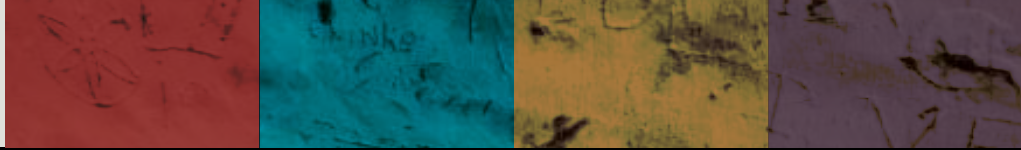
enkele diefstal	5	
'diefstal'		5

spelen met geld op straat	1	
'illegaal gokken'		1

geen aangifte van verhuizing doen	1	
overtreding gemeenteverordening	1	
'administratieve overtredingen'		2

het rijden met een hondenkar	3	
verkeerd parkeren van omnibus	1	
buiten noodzaak met een kar op het klinkerpad komen	1	
het bemorsen van de straat bij vervoer van mest	1	
'verkeersovertredingen'		5

Bron: Historisch Centrum Overijssel, nr. 127 Archief van de Strafinrichtingen in de provincie Overijssel, inv.nr. 176 Bevolkings - en signalementsregisters van mannen en vrouwen in het Huis van Bewaring (Registers "1"), 1886 mrt. 06 (1) - 1887 mei 31 (600).

De gevangenen waren altijd voor het merendeel mannen; de indruk bestaat dat het aandeel vrouwen in de loop der tijd verminderde. In 1811-1813 leek het aandeel vrouwen hoger dan in het voorjaar van 1886, toen er zeven vrouwen tegen 93 mannen werden geteld. De gevangenen waren niet alleen uit Deventer afkomstig, maar voor het merendeel uit de wijde omgeving. Zij behoorden bijna uitsluitend tot de arme, werkende bevolking. De helft was los arbeider, die elke dag weer op zoek moest naar een klusje om zijn schamele boterham te verdienen: bij de boeren op de boerderij helpen of op het land werken, in de bouw met materialen sjouwen, bij het station reizigers helpen met de bagage, in de winter sneeuw ruimen et cetera. Daarnaast was er een grote groep ambachtslieden; grotendeels laaggeschoolde arbeiders met eenvoudige beroepen, zoals een touwslager of bezembinder. Ook de genoemde kooplui waren kleine lieden; enkelen van hen waren tot een gevangenisstraf veroordeeld omdat zij met een hondenkar reden met een te kleine hond (het rijden met een hondenkar was toegestaan, maar er was een minimumhoogte voor de hond vastgesteld). Ten slotte was er de groep (kleine) landbouwers, boerenknechten en schaapherders die met stropen en dergelijke probeerden wat bij te verdienen.

Beroepen van 100 gevangenen in het Huis van Bewaring te Deventer (maart-mei 1886)

arbeider	45	
sjouwerman	5	
losse arbeid		50

opperman	1	
metselaar	1	
timmerman	1	

slager	1	
voeding		1

verver	1	
behanger	1	
bouw		5

touwslager	1	
leerlooiër	1	
touw en leer		2

landbouwer	3	
boerenknecht	8	
tuinman	1	
schaapherder	2	
visser	1	
landbouw+visserij		15

kleermaker	1	
klompenmaker	1	
schoenmaker	2	
kleding/schoeisel		4

voerman	2	
voermansknecht	1	
transport		3

wasvrouw	4	
breister	1	
huisvrouw (?)	1	
werkvrouw	1	
vrouwen		7

bezembinder	1	
mandenmaker	1	
kuiper	1	
hout, riet, stro		3

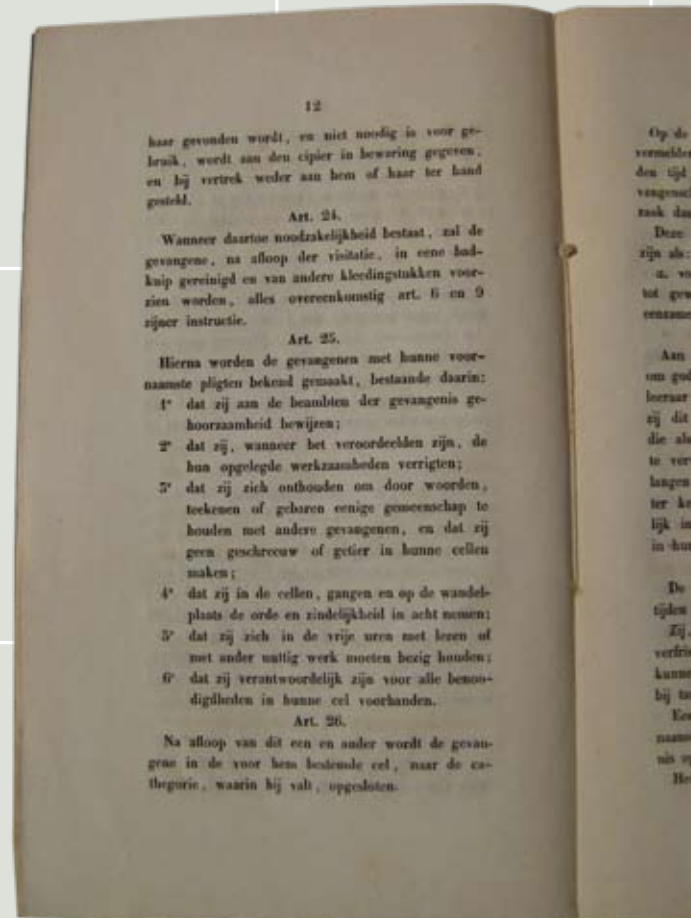
koopman	4	
turfkoopman	1	
handel		5

zonder beroep	5	5
----------------------	---	---

Bron: Historisch Centrum Overijssel, nr. 127 Archief van de Strafinrichtingen in de provincie Overijssel, inv.nr. 176 Bevolkings - en signalementsregisters van mannen en vrouwen in het Huis van Bewaring (Registers "1"), 1886 mrt. 06 (1) - 1887 mei 31 (600).

Gevangenisleven

Nu we weten wie de gevangenen waren en waarom zij in de cellen werden opgesloten is de volgende vraag hoe hun 'leven ondergronds' er uitzag. Een reglement voor de cipier uit 1811 en het *Reglement voor de dienst van het Huis van Arrest te Deventer* (1853) bieden enig inzicht in de behandeling van de gevangenen.²³ Het stuk uit 1811 is beknopt (anderhalf folio handgeschreven in het frans); het reglement uit 1853 is daarentegen zeer uitvoerig. Wel moet men er rekening mee houden, dat het regime in het Huis van Arrest (in de Walstraat) mogelijk strenger was dan in het Huis van Bewaring (de keldercellen). In het Huis van Arrest werden immers veroordeelde misdadigers opgesloten, terwijl in de kelder mensen terecht kwamen die overtredingen hadden begaan. In het reglement van 1853 werden categorieën gevangenen genoemd, zoals de veroordeelden tot eenzame opsluiting, die in de kelder nooit hebben vastgezeten. Sommige regels zijn dus in het Huis van Bewaring niet van toepassing geweest of werden soepeler toegepast.

Reglement

²³ HCO, nr. 22 Onderprefect van Deventer, inv.nr. 746 Instructies voor de cipier van het Huis van Bewaring te Deventer; HCO, nr. 127 Archief van de Strafinrichtingen in de provincie Overijssel, inv.nr. 175 Dienstreglement van het Huis van Arrest.

Aankomst en vertrek

Bij aankomst werd de gevangene door de cipier ingeschreven in het bevolkings- en signalementsregister. Hij moest al zijn bezittingen afgeven. Voor zover nodig, werd de gevangene in een badkuip gewassen en kreeg hij nieuwe kleren. Van een gevangeniskostuum werd niet gesproken; dat is in de kelder met zijn kortgestraften ook niet erg waarschijnlijk. Bij vertrek kreeg hij zijn bezittingen weer terug. Behoeftige gevangenen werden van de nodige kledingstukken voorzien, zodat zij niet in lommen de gevangenis verlieten.

Dagbesteding

Het korte gevangenisleven werd na aankomst geheel gedictieerd door de tijd en daarbij passende bezigheden. Alles was van hogerhand vastgesteld: de tijden van opstaan, werken, eten, luchten en slapen. De gevangenen sliepen in de krib, waarin een bos stro was gestort (van een strozak was in 1811 geen sprake, mogelijk in latere tijden wel). Als het koud was kregen de gevangenen een deken en een met kokend water gevulde kruik. Bovendien werden dan klompen uitgedeeld.²⁴ "Dadelijk na het opstaan moeten de gevangenen zich behoorlijk wasschen, kammen, reinigen, kleeden, hunne hangmatten oprollen en bergen,²⁵ en hunne cellen in orde brengen." Men zag toe op een goede persoonlijke hygiëne. De mannen werden op gezette tijden geschoren en de mannen en vrouwen werd hun haren geknipt, wanneer dit nodig mocht zijn. "Ook zullen de gevangenen, zoo dikwijls als dit noodzakelijk wordt geacht, een voetbad of een geheel bad moeten nemen." Verder moesten zij dagelijks hun cel bijvegen en schoonhouden²⁶ en "zich

---

²⁴ Situatie in de gevangenis in Hardenberg anno 1811. HCO, nr. 22 Onderprefect van Deventer, inv.nr. 749 Stukken betreffende de aanwijzing van gevangenen en huizen van bewaring in het arrondissement Deventer.

²⁵ In de Walstraat sliep men klaarblijkelijk in hangmatten, in de keldercellen sliep men in kribben.

²⁶ In 1811 moest de cipier de cellen schoonvegen, in 1853 moesten de gevangenen dat zelf doen.

onthouden van op de wanden te schrijven of te tekenen." De 'liggingsspullen' (eventuele strozak en deken) konden tijdens het luchten mee naar buiten worden genomen en uitgeklopt.

Het grootste deel van de dag bracht men door met werken. Voor de niet-veroordeelden was de arbeid vrijwillig, de veroordeelden hadden (in ieder geval in het Huis van Arrest) een arbeidsplicht. Zoals gebruikelijk ging het om eenvoudig, ongeschoold werk. In de Walstraat moesten de kinderen bijvoorbeeld prenten kleuren.²⁷ Volgens het reglement konden gevangenen ook voor huisdiensten worden ingezet, maar dat gold bij voorkeur alleen voor mensen die langer dan veertien dagen gestraft waren. Voor zover in de kelder actief, zullen dit dus vooral gestraften uit de Walstraat zijn geweest. De dagelijkse routine werd verder onderbroken door de drie maaltijden en het luchten van de gevangenen, uiteraard voor vrouwen, mannen en kinderen apart.

In hun vrije tijd werden de gedetineerden geacht zich bezig te houden met 'lezen of met ander nuttig werk'. Het is opvallend hoe men lezen – ongetwijfeld alleen stichtelijke lectuur - stimuleerde. In het reglement werd nadrukkelijk gesteld dat de gevangene over zoveel boeken moest kunnen beschikken als hij wilde. Bij de inschrijving vroeg men ook altijd of de gevangene lager onderwijs had genoten. Zo niet (een kleine minderheid van minderjarigen en analfabeten), dan kon de gedetineerde les krijgen. Verder werden voor zover mogelijk op zondag 'godsdienstige oefeningen' gehouden. Geestelijken hadden te allen tijde vrije toegang tot de veroordeelde celbewoners.

---

²⁷ Franke, Twee eeuwen gevangen, p. 224.

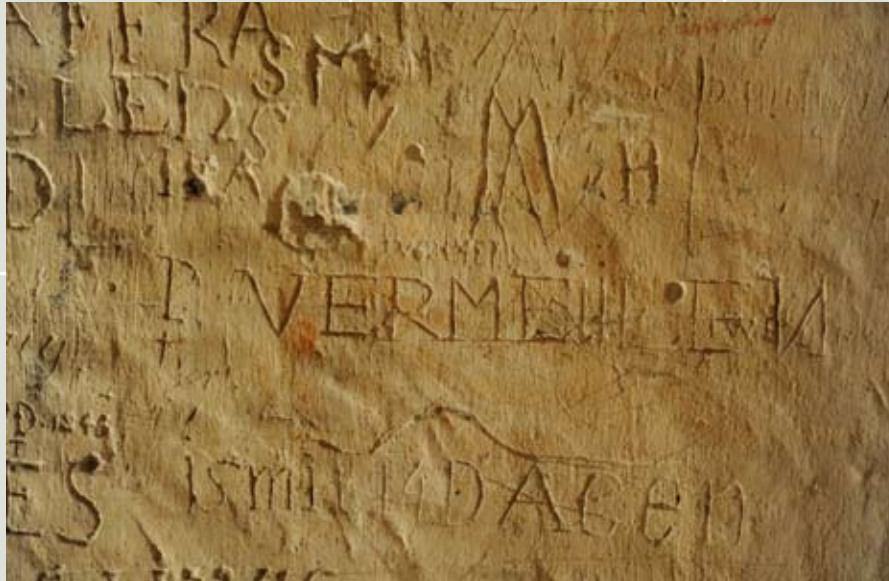
Gevangenisregime

De vaste routine, de arbeid en andere nuttige tijdspasseringen en de goede hygiëne hadden een opvoedkundig doel. Het verblijf in de cellen stond in het teken van zedelijke verheffing. De gevangenen werd 'zindelijkheid, orde en tucht' bijgebracht. Wanneer zij de gevangenis verlieten, moesten zij een beter mens zijn geworden.

De reglementen stelden dan ook allerlei huisregels, waaraan zowel de cipier als de gedetineerden zich moesten houden. Het reglement van 1811 was duidelijk een product van de Franse Revolutie. Het legde de nadruk op de rechten van de gevangenen en de plicht van de cipier om hen een menswaardige en rechtvaardige behandeling te geven. In 1853 kregen de plichten en verboden voor de gevangenen meer de nadruk. Tabak, sterke drank, kaarten of dobbelen waren binnen de gevangensmuren taboe. Roken was alleen toegestaan voor de (nog) niet-veroordeelden tijdens het luchten. Verder mochten de gevangenen geen contact hebben met andere gevangenen, niet door roepen of schreeuwen en niet door elkaar briefjes toe te spelen. Wel mocht men contact onderhouden met het

Rode huzaar voor driemaster cel 6

Cel 7 met onder andere VERMEULEN

thuisfront. Brieven werden wel allemaal opengemaakt en gelezen (en eventueel afgekeurd). Bezoek was mogelijk 'op eene daarvoor ingerichte plaats'. Daar was ook de cipier of zijn assistent, de gevangenisbewaarder, bij aanwezig, mede om te voorkomen dat gevangenen of bezoekers elkaar iets gaven dat niet toegestaan was.

"Elke inbreuk op de orde, de tucht, de regels van zindelijkheid en ge-

zondheid, alle geschreeuw of getier, beschadiging of moedwillig bederf van kleeding- en liggingstukken of andere voorwerpen, elke daad van ongehoorzaamheid of geweld" werd bestraft. De cipier had hiervoor diverse opties. Allereerst kon hij de gevangen straffen door hen werk of lectuur af te nemen, of door luchten, bezoek of andere gunsten te verbieden. Ten tweede kon hij gevangenen op water en brood zetten en ten derde door het verwijderen van tafel, zitbank en desnoods de 'liggingstukken' uit de cel. Vluchtgevaarlijke gevangenen werden ook wel aangepakt door hen 's nachts de bovenkleden af te nemen.

Hoe al deze voorschriften en regels in de praktijk uitwerkten, is natuurlijk de vraag. Voor de kortgestraften, zoals de bewoners van de keldercellen, zal van opvoeding weinig terecht zijn gekomen. Integendeel, de weinige bronnen die er over bekend zijn, geven aan, dat de soep niet zo heet gegeten werd als hij werd opgediend. In de periode 1886-1905 werd in de registers melding gemaakt van het gedrag van de gedetineerden, dat vrijwel altijd als 'goed' werd omschreven.²⁸ Alle strenge regels ten spijt, ging het er soms goeddelijk aan toe. Zo kon het gebeuren dat omstreeks 1870 de Almelose officier van justitie op bezoek kwam in de gevangenis van het Kantongerecht te Enschede; bij aankomst bleken de voordeur en de drie celdeuren open te staan, terwijl de gedetineerden zaten te wachten tot de vrouw van de cipier terug kwam met koffie!²⁹ De persoon van de cipier en de gevangenisbewaarder bepaalden dus hoe het er in de praktijk aan toeging in de cellen. In Deventer moeten we hen in ieder geval dankbaar zijn, dat zij niet regelmatig de witkwest ter hand hebben genomen om de schilderijen in cel 06 weg te werken. Een aanwijzing hoe zij de reglementen hanteerden?

---

²⁸ Wel was opvallend dat er in de registers nogal wat boetes stonden vermeld met bedragen van *f*1 tot wel *f* 20. Dat laatste was voor een los arbeider een aanzienlijk bedrag; daar moest hij zeker drie tot vier weken voor werken. Erg hoge bedragen dus voor 'goed gedrag'. Mogelijk waren deze boetes door de rechter opgelegd als aanvulling op de gevangenisstraf (die de gevangene door gevangeniswerk afloste) en niet een door de cipier opgelegde boete voor slecht gedrag.

²⁹ R.M. de Raat, *Inventaris van de archieven van de Strafinrichtingen in de provincie Overijssel*, § 1.06.

Het personeel

De cipier woonde in een huisje dat in 1805 was gebouwd, tegelijkertijd met de gevangenis. Hij was zowel voor de gevangenis in de Walstraat als de keldercellen verantwoordelijk. De taken van de cipier werden jaarlijks aanbesteed met als vergoeding een vast bedrag per gedetineerde per dag. Vermoedelijk had hij daarnaast vrij wonen. In veel gevallen, waarschijnlijk ook in Deventer, dongen vooral echtparen naar de functie. De echtelieden verdeelden dan de taken.

De man bewaakte de gevangenen en nam de administratie waar. Hij was soms bij een verhoor aanwezig en hij was verantwoordelijk voor de gezondheid van de gevangenen. Tegen ongedierte moest hij gepaste maatregelen nemen en bij ziekte moest hij een arts (chirurgijn of geneesheer) invoeren. Bij een lichte ziekte werd de gevangene verpleegd in zijn cel, maar als de geneesheer dat noodzakelijk achtte wordt hij overgebracht naar de ziekenkamer, een apart kamertje in de gevangenis. Alleen in heel bijzondere gevallen werd de zieke buiten de gevangenis verpleegd in bijvoorbeeld een ziekenhuis.

Daarnaast verdiende de cipier een paar centen bij met de verkoop van extra etenswaren en versnaperingen. In de gevangenis moest een bord hangen, de zogenaamde kantine,

Ruimte 2 trap naar Walsteeg

met daarop de tarieven van deze goederen. En ten slotte was er de 'pistole', dat voor extra werk zorgde. De 'pistole' was een 'gevangenis eerste klas' voor mensen die bereid waren bij te betalen. In de reglementen werd dan ook gesproken van 'kamerhuur' en 'verpleging'. Zij kregen een aparte cel (en hoefden dus nooit een cel te delen), een betere maaltijd en een beter bed. Vermoedelijk werden zij in de gijzelkamers in de Walstraat ondergebracht. De gemiddelde keldergevangene kon zich een dergelijke voorkeursbehandeling niet veroorloven.

De vrouw van de cipier nam zorgtaken op zich. Zij maakte het gebouw en de cellen schoon, ververste elke veertien dagen het slaapstro, zorgde drie keer per dag voor een maaltijd en regelde verlichting en verwarming ('vuur en licht'). Daarnaast waste zij de kleren van de gevangenen.

Alle verantwoordelijkheden van de cipier waren geen dode letter. Hij werd van verschillende zijden gecontroleerd. Door een lid van het bestuur, die af en toe de gevangenis onaangekondigd kon bezoeken, maar ook door de geneesheer. Deze bezocht de gevangenis af en toe, inspecteerde de toestand van de gevangenen, het voedsel en de verzorging en rapporteerde daarover aan het bestuur. Helaas zijn voor de gevangenis in Deventer al deze rapportages verdwenen.

Brits voor restauratie cel 7

In de conclusie brengen we de beschrijving van de huidige toestand (hoofdstuk 1) samen met de geschiedenis van de kelder (hoofdstuk 2 en 3). Helaas zijn de bouwtekeningen uit 1804/1805 zoekgeraakt (het is zeker niet uit te sluiten dat deze ooit weer worden gevonden), maar de reglementen en andere archiefstukken bieden voldoende extra informatie om een indruk te krijgen van de toestand van de kelder ruim een eeuw geleden. Bovendien hebben we nu ook meer informatie om de graffiti te begrijpen.

De kelder in de negentiende eeuw

De kelder onder het Kantongerecht telt tegenwoordig acht ruimten. De kelder maakte in de negentiende eeuw ongetwijfeld een veel kleinere indruk dan tegenwoordig, niet alleen doordat er meer meubilair stond, maar vooral door de scheidingswanden die de ruimtes 01 en 02 in tweeën deelde. Er waren dus vermoedelijk tien ruimten, namelijk vier cellen, drie gangen/hallen en drie kamertjes. Uit de reglementen kunnen we afleiden dat deze kamertjes gebruikt werden (1) als een kantoortje voor de cipier waar hij zijn administratie bijhield, (2) als magazijn voor de opslag van de wastobbe, van kleding, schoeisel (klompen) en liggingsstukken (stro, dekens), (3) als hokje voor de opslag van de kantine (de versnaperingen), (4) als bezoekersruimte en (5) als ziekenzaal. Bovendien moet er ook nog een privaat zijn geweest; een waterpomp zal buiten hebben gestaan. Het was dus woekeren met de beschikbare ruimte; ongetwijfeld combineerde men meerdere functies in één kamertje. Aan de andere kant maakte de kelder deel uit van een groter gevangeniscomplex, samen met de gevangenis in de Walstraat. Sommige voorzieningen kon men dus delen.

Is het soms moeilijk zich voor te stellen hoe de gangen en hallen er in de negentiende eeuw precies hebben uitgezien, heel anders is dat met de cellen zelf. De gave toestand wekt de indruk alsof de gevangenen

zojuist uit hun cel zijn vrijgelaten. De deuren zouden nog voldoen om mensen achter op te sluiten. In enkele van de kribben zou je met een bos stro en een deken nog steeds kunnen slapen (zie foto pag 50). De graffiti versterkt deze indruk: juist deze sporen doen beseffen dat er daadwerkelijk mensen in de cellen hebben gezeten. Tientallen bewoners hebben een handtekening achtergelaten.

Desondanks zijn er ook een aantal zaken veranderd. Het is allereerst van belang op te merken de gevangenen dikwijls alleen op een cel zaten, maar soms ook een cel moesten delen. In dat laatste geval was de ruimte vrij krap. Vermoedelijk bestond het meubilair niet alleen uit een krib, maar stonden er ook een tafeltje en één of twee stoelen, al naar gelang het aantal gedetineerden. De gevangenen moesten immers in hun cel kunnen werken en lezen. Bovendien kunnen de plafondschilderingen in cel 06 nooit zijn vervaardigd zonder een meubelstuk om op te staan. Daarvoor is de cel te hoog en was de 'gewone man' in de negentiende eeuw te klein. Daarnaast hadden de gevangenen de beschikking over een waterkan en in de winter over een warme kruik. Scherven van beide hebben vermoedelijk gediend als materiaal voor de graffiti. Ten slotte was er in de reglementen sprake van een bel om de cipier te waarschuwen. Hier zijn in de cellen geen sporen van te vinden. In een hoek van gang 03 staat nog wel een ijzeren staaf met een handvat. Zou dat een restant van een alarmeringssysteem geweest kunnen zijn?

Vondsten tijdens de restauratie van onder de vloer

Getralied lucht venster

In de kelder moet er veel meer daglicht zijn geweest dan tegenwoordig. Niet alleen omdat we weten dat er op diverse plaatsen lichten zijn dichtgemaakt, maar ook omdat de tekenaars daglicht nodig hadden. Het buitenleven drong echter nauwelijks door in de cellen. Men kon niet naar buiten kijken en ook geluiden van buiten waren nauwelijks te horen. Geluiden hoorde men vooral van de medebewoners en daar waren onverwachte elementen onder. Onder de celvloeren leefden ratten en andere knaagdieren, zo hebben vondsten aangetoond. Hun gescharrel verstoorde regelmatig de rust in de cel.

Zon met later aangebracht gezicht op het plafond van cel 6

Welke informatie biedt ten slotte de graffiti? Laten we eerst vaststellen dat het bijzonder is dat dergelijk materiaal bewaard is gebleven. Dit temeer daar het afkomstig is uit een samenleving, waarin het voor de lagere klassen – die de cellen bewoonden – niet gebruikelijk was om hun gedachten aan het schrift prijs te geven. Dat maakt de graffiti niet alleen zeldzaam, maar ook waardevol.

Het ligt voor de hand de vervaardigers van de graffiti onder de gedetineerden te zoeken. Van de gevangenen in de vroege negentiende eeuw is nog niet veel bekend. We hebben alleen enkele namen. Met behulp van hun processtukken zouden we echter meer over hen te weten kunnen komen. Men moet daarbij bovendien open staan voor verrassende resultaten. Ten eerste moet men er rekening mee houden dat de tekeningen niet alleen door mannen, maar ook door vrouwelijke gevangenen gemaakt zijn. Het is namelijk mogelijk dat de Walstraat soms als mannengevangenis diende en de kelder als verblijf voor vrouwen en kinderen. Het echtpaar (?) Kesenbarg is daarvoor een aanwijzing. Een andere optie die men open moet houden is de cipier. Deze kon immers de celindeling bepalen en dus kon hij cel 06 vrijhouden voor zijn artistieke ambities. Soms zijn de tekeningen heel eenvoudig, maar andere tekeningen zijn ware kunstwerken (zoals de schepen) die je niet maakt in een verloren uurtje tussen alle min of meer verplichte bezigheden door. De tekenaars moet men dan ook niet onder de kortgestraften zoeken en zij vormden de meerderheid in de cellen.

Tweemaster uit vlootshow cel 6

Plafondcel 6 met rankenversiering, de zon, schaduwfiguren en een vlootshow tijdens restauratie

uit het dorp, de boom bij de boerderij. Het belangrijkste motief is echter het (gemis) aan vrijheid. De zon op het plafond en het raam op de muur compenseren het essentiële gemis te kunnen genieten van de warme stralen van de zon en een vrij uitzicht. Ook de schepen en soldatenfiguren refereren mogelijk aan een vrijheidsideaal; niet als compensatie, maar als een droombeeld, als een ontsnapping. Zij beelden immers de vrijheid uit om het ruime sop te kiezen of op veldtocht te gaan in verre landen. (Dromen over) de zeevaart en het leger behoorden tot de weinige mogelijkheden voor de armen om te ontsnappen aan hun gewone bestaan, dat hen had gebracht waar zij nu waren: in de gevangenis.

Wat voor informatie biedt de graffiti verder? De gevangenen die hun naam in de muur krasten, zullen zich ongetwijfeld hebben laten leiden door een combinatie van verveling en geldingsdrang. De tekeningen zouden echter een inkijkje kunnen bieden in het innerlijk leven van de bewoners. In deze visie zijn zij een manier om ongenoevens en dromen concreet te maken. Uit de afgebeelde onderwerpen kan men namelijk enkele motieven afleiden. Heimwee is zo'n motief; daarvan getuigen de vele dorpsgezichten: de molen

Literatuur

- A.G. Oldenmenger, *Deventer Kantongerecht: Brink 11 en 12. Bouwhistorische verkenning. BAAC rapport B-07.180* (Arnhem/'s-Hertogenbosch 2007)
- B. Vermeulen en J.L.M. van de Laar, Deventer, Brink 11-12 – het Kantongerecht, in: *Deventer Jaarboek 2010*, p. 93-97
- C.M. Hogenstijn, Het Deventer regentenpatriciaat: verkenning van een elite, in: *Deventer Jaarboek 2003*, p. 26-41
- H. Franke, Twee eeuwen gevangen. *Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)

Archieven

Historisch Centrum Overijssel te Zwolle (HCO)

- nr. 3.1 Archieven van de staten van Overijssel en de op hen volgende colleges, 1578-1810
- nr. 22 Onderprefect van Deventer, 1811-1814
- nr. 90 Rechtbank van eerste aanleg te Deventer, 1811-1838
- nr. 94 Archieven der vredegerechten, Vrederecht Deventer
- nr. 109 Kanton-gerechten in Overijssel, 1838-1959
- nr. 109.5 Kantongerecht Deventer, 1931-1985
- nr. 127 Strafinrichtingen in de provincie Overijssel

Stadsarchief Deventer (SAD)

- nr. 0692 Stad Deventer, periode Franse Tijd, 1795-1813
- nr. 0722 Rechterlijk archief Deventer
- nr. 1285 Archief van de familie Van Suchtelen

